

Szűcs Anita

„Geopolitikai játszmák” a francia külpolitikai irányításban (1898–1914)

Az első világháború kirobbanására emlékező, a geopolitika témakörére szorítkozó konferencia hármás dilemma elé állított. Egyrészt franciául a „geopolitika” (géopolitique) kifejezés lefedi a teljes nemzetközi politika diszciplináját. Párizsi könyvesboltok polcain a „geopolitika” címke alatt a világgazdaságtól, a katonai konfliktuselemzésen, a politikaelméleten át a nemzetközi jogi elemzésekig mindent megtalálunk, ami a nemzetközi kapcsolatokkal összefüggésbe hozható. A téma lehatárolását a geopolitika tehát nem megkönnyítette, hanem éppen ellenkezőleg, megnehezítette. A másik nehézséget a földrajzi lehatárolás adta. Marc Bloch elhíresült mondása szerint „Franciaország története Európa története”, és ezzel az állítással valóban nehéz szembeszállnunk. Az egyetemes nem sokban különbözik a francia történeti áttekintéstől, azonban a mai alkalommal nem szeretnék az első világháború általános előzményeivel foglalkozni. A harmadik dilemma időbeli, és azzal szembesít, hogy vajon hol volt az a pillanat, amelytől a francia külpolitika már a „nagy háború” – ahogy a nyugati világ nevezi – felé sodródott.

A három dilemmára adott válasz jelöli ki az előadás határait. A „geopolitika” francia értelmezését komolyan véve a rendelkezésemre álló időben azokat az eseményeket, mozgatórugókat keresem – legyenek azok gazdaságiak, biztonságpolitikaiak vagy diplomáciaiak –, amelyek meghatározták a francia külügyi döntéshozatal lépéseit. Így részben a második problémát is megoldottuk. A 20. század elején Franciaország világpolitikát formáló gyarmatbirodalom volt. Külpolitikai lépéseit nemcsak Európa, hanem az Európán kívüli térségek felől érkező kihívások is alakították. A gyarmatok azonban elsősorban más európai gyarmatbirodalmakkal való konfrontáció színhelyei voltak. Az időbeli lehatárolás kérdését viszonylag egyszerű megoldani. Az első világháború felé sodródó francia külpolitika az 1898 utáni időszak nagy részében megosztott és decentralizált volt. A külügyek Théophile Delcassé 1898-ban történt külügyminiszteri kinevezésével kerültek központi irányítás alá, nem sokkal azután, hogy Franciaország elszigeteltségéből „visszatért” az európai nagyhatalmak közé.

A francia külpolitika irányításával megbízott diplomaták és politikusok feladata világos volt: meg kellett őrizni és ki kellett terjeszteni a francia nagyhatalom érdekeit. Az 1870-1871. évi háború után az európai hatalmi erőegyensúlyban új helyzet állt elő. Bebizonyosodott, hogy Franciaország nem mérhető az újonnan alakult Német Császárság katonai kapacitásaihoz. Saját biztonsága garantálását és a Németország által elcsatolt területek, Elzász és Lotaringia esetleges visszaszerzését Franciaország nem tudta egyedül felvállalni. Nem maradt más választása, mint a külső ellensúlyozás, azaz szövetségi rendszert kellett alakítania, be kellett tagozódnia a formálódó koalíciókba. 1871 után Bismarck „vezényelte” az európai hatalmi koncertet, a német

külpolitika alapja pedig Franciaország elszigetelése volt. Az Oroszországgal 1892. augusztus 17-én aláírt katonai egyezmény – amelyet két évvel később, 1894. január 4-én ratifikáltak – tette lehetővé, hogy Franciaország kitörjön abból a diplomáciai elszigeteltségből, amelybe Bismarck kényszerítette. Franciaország csak ezután kezdett újra európai nagyhatalomként viselkedni, a francia politikai elit ekkor nyerte vissza hitét és bizodalmit a francia nagyhatalmi szerepben. Az elszigeteltség jó húsz évében a francia nagyhatalmiság csak az Európán kívüli a gyarmatbirodalom kiépítésében mutatkozott meg. Míg Európán kívül nagy riválisa Nagy-Britannia volt, Európában Németország jelentette a legnagyobb fenyegetést biztonságára.

A külpolitikai döntéshozatalt befolyásoló szereplők

A diplomácia, a külügyek irányítása – nem csak Franciaországban, de mindenütt – az első világháború előtt zárt terület volt, a „kevesek uralma” alatt zajlott. A külpolitika irányítása egy maroknyi politikus, végrehajtása pedig a szakdiplomata kezében volt. A politikai folyamatok irányát és kimenetelét a közvélemény nem befolyásolta. 1898 után egészen 1914-ig a francia külpolitikát különböző – gyakran ellentétes érdekeket képviselő – intézményi csoportok irányították, amelyek befolyása leginkább az őket képviselő politikusok személyes érdekérvényesítő erején múlt. Az erős központi irányításnak erőteljesen meg kellett nyirbálni az önálló külpolitikát folytató nagyköveteket, a tisztségviselői kart és a lobbicsoportokat.

A szereplők alapvetően két – egymással szorosan összefüggő – színpadon gondolkodtak. Az egyik az európai színtér, a másik a gyarmatbirodalmak világszínpada. Franciaországban mindkét színpadon alapvetően a brit- és a német orientáció vetekedett egymással. A világszínpadon a németek sokkal kisebb fenyegetést jelentettek, sokan a németbarát külpolitikát támogatták.

A külügyi irányítás nem volt egységes – számos csoport, személy hatása érvényesült. A külügyi döntéshozatal két legfontosabb eleme a külügyminiszter és a köztársasági elnök volt, befolyásuk mértéke azonban a személyiségükön múlt. Azokban az időszakokban, amikor erős személyiség uralta a két poszt egyikét, a külpolitika is egységes volt. Amikor mindkét posztra gyenge, vagy a külügyeket mellőző személyiség került, a külpolitikai döntéshozatal szereplői eltérő, egymásnak gyakran ellentmondó célokat követtek. Két erős személyiség határozta meg a korszak külpolitikáját. Míg Théophile Delcassé állt a külügyminisztérium (Quai d'Orsay) élén (1898–1905), a külügyminiszter szerepe volt a meghatározó. Delcassé megkerülte a szokásos diplomáciai csatornákat, és saját

emberivel dolgozott. A másik Raymond Poincaré volt. Poincaré külügyminiszterként, kormányfőként és köztársasági elökként is erős hatást gyakorolt a külügyekre. 1912 januárjától kormányfőként fokozatosan visszaszerezte a kormány befolyását a tisztviselői kar felett.

A Quai d'Orsay külügyminisztérium politikai orientációja sem volt folyamatosan egységes, egyes időszakokban a külügyminiszter, a diplomáciai testület (a nagykövetek, követek, konzulok) és a minisztériumi tisztviselők egymástól eltérő, időnként egymásnak ellentmondó politikát folytattak. Delcassé lemondása után, 1905-től a minisztériumi tisztviselők – akár a felső-középosztálybeli elit vagy az *École Libre des Sciences Politiques* öregdiák hálózatának tagjai voltak – meglehetősen önállósággal vitték a külpolitikai folyamatokat.

A külügyminisztériumon belül működő ún. cabinet noir, a diplomáciai „hírszerzés” szintén hatással volt a döntéshozatalra. Elsődleges tevékenysége a táviratok ellenőrzése és a bennük rejlő esetleges üzenet megfejtése volt, ezen keresztül voltak hatással a külügyekre. Étienne Bazeris vezetése alatti időszakhoz (1887–1903) fűződött a hivatal egyik legnagyobb tévedése, a Panizzardi-távirat. A párizsi katonai attasé, Panizzardi táviratát félreértve, téves bizonyítékokkal szolgáltak Dreyfus peréhez. A sors furcsa fintora, hogy ekkoriban a napóleoni rendszert átvevő német titkosszolgálat sokkal szervezettebb és eredményesebb volt. 1905 után a hivatal munkáját belső rivalizálás osztotta meg, melynek nyomán 1909-ben átszervezték a hivatalt és kikerült a külügy irányítása alól.

Az egyes nagykövetek – kiemelve a Berlinben és Londonban szolgálatot teljesítő Cambon fivéreket, és Camille Barrère-t Rómában – sajátosan értelmezték a külpolitikai utasításokat. Inkább kezdeményezték, mintsem alkalmazták a politikát, gyakran túllépték, kiegészítették, vagy saját szájuk íze szerint alkalmazták az érkező utasításokat. A fenti csoportok Franciaország nevében jártak el, a személyek, intézmények közötti politikai hatalmi harc, a személyes rátermettség nagyban befolyásolta a francia külpolitikai lépéseket.¹

Az első világháború előtti a diplomácia sajátos természetéből adódóan sem a parlament, sem a közvélemény nem játszott valódi szerepet a külpolitika formálásában. A két intézmény szerepe majd csak a tömegpolitika kibontakozásával és megerősödésével lett mérvadó. Ugyanakkor nem mondhatjuk, hogy a parlament semmilyen szerepet nem játszott az első világháború előtt a külpolitikai célok, irányvonalak meghatározásában. Nem a politikai kontroll, hanem a politikusok személyes becsvágya motiválta a külpolitikai döntéshozatal alakítását. A parlamentben külügyi témában interpelláló képviselők nem működtek együtt a külügyminisztériummal, gyakran tájékozatlanok is voltak. Az interpelláció inkább személyes politikai hírnevük, karrierjük megalapozását segítette, semmint a valódi külpolitikai célok, átgondolt stratégiák érvényesítését. A külügyminisztert az interpellációkról nem tájékoztatták, azok felvetett témában tájékoztatást sem kértek. Ennek oka elsősorban a közvélemény érdektelensége és az őket képviselő politikusok tájékozatlansága volt. Albert de Mun, francia képviselő arról panaszkodott, hogy általában véve a német Reichstag tagjai többet tudnak a francia politikáról, mint a

¹ HAYNE 1993: 14–32.

Képviselőház tagjai Párizsban.² Valóban, a képviselők látókörében az első világháborút megelőzően szinte kizárólag a helyi és a pártügyek álltak. Az országos politika, a világpolitika nem tartozott a szorosabb érdeklődési körükbe. Pedig ekkor már Franciaország világbirodalmat épített. Ennek fényében érthető, hogy a parlamentnek, a politikai képviselőknek nem volt sok érdeke a külügyi irányításba beleszólni. A lakossági preferenciák pontosan ezt tükrözték. A franciák keveset utaztak, nagyon keveset tudtak a saját környezetükön kívüli eseményekről, más országok népeiről, és azok iránt nem is mutattak különösebb érdeklődést.

A francia külpolitika alakításában nem csak politikai, hanem gazdasági erők is közreműködtek. A francia–német pénzügyi és üzleti kapcsolatok – főként a nehéziparban – kimondottan szorosak voltak. 1906 után a Michelin és a Renault német leányvállalatokat alapított, míg az AEG francia cégeket vásárolt fel. A német acélgyárosoknak francia-Lotaringiában és Normandiában voltak érdekeltségeik, míg a Schneider és a Saint-Gobain a Ruhr-vidéki szénbányákban és német-Lotaringiában vásárolt részvényeket. A Franciaországba irányuló német export 1905 és 1909 között 35%-kal nőtt.³ A fejlődő gazdasági kapcsolatok hatása a külpolitikában is megmutatkozott. Az 1909-ben Franciaország és Németország által aláírt, Marokkó kereskedelmi kizsákmányolására irányuló közös egyezményt francia és német üzletemberek együtt készítették elő. A francia gazdasági elit összességében támogatta a Joseph Caillaux nevével fémjelzett, a németekkel való kiegyezés irányába mutató külpolitikát. Nem akarták a németekkel való háborút – a vereséget – és ami a legriasztóbb lehetőség volt, egy esetleges új Kommün kikiáltását kockáztatni.

A gyarmati lobbis (parti colonial) jelentős hatást gyakorolt a francia külpolitika menetére. A gyarmatbirodalom megteremtésének lehangosabb és legaktívabb képviselői a lobbis tagjai voltak. A lobbis olyan informális szervezet volt, amely eredményei jól kimutathatók, de tagsága és működése nehezen megfogható. Kicsi volt, de erős. 1914-ben öt és 10.000 között volt tagjainak a száma.⁴ A lobbis Eugène Étienne képviselő körül alakult ki. Szakemberekből – újságírók, írók, kutatók, köztisztviselők, politikusok – állt, de a gazdasági elit is képviseltette magát. A parlamenten kívül és belül több, eredményesen működő nyomásgyakorló csoportot állítottak fel. Sikerének egyik titka a notórius miniszteri és parlamenti érdektelenség volt, a másik pedig az, hogy Delcassé, külügyminiszterként a gyarmati kérdést külpolitikája alapvető részének tekintette. Étienne képviselő számára – akárcsak Jules Ferry-nek – a gyarmatok azért voltak fontosak, mert Franciaország számára a nagyhatalmi politizálás egyetlen színpadát jelentették.

A világpolitikai „játzsma”: a francia birodalom szerepe a külkapcsolatokban

Az 1914-es háború közvetett okait a gyarmati versengésben találjuk meg. A gyarmati versengéshez későn csatlakozott Németország olyan területekért szállt harcba,

² KEIGER 1983: 128.

³ POIDEVIN 1969.

⁴ ANDREW – KANYA-FORSTNER 1971: 100.

amelyet még egyetlen gyarmati hatalom sem mondott magáénak, és egyre többet konfrontálódott a birodalomépítő Franciaországgal. Az első lépést a franciák az új francia gyarmatbirodalom kiépítése felé 1830-ban tették meg, Algéria katonai megszállásával. A második császárság alatt Kambodzsa és a Közel-Keletre hatoltak be, és az 1880-as években Tunézia (1881) és Madagaszkár (1885) is francia protektorátus lett. Közép- és Nyugat-Afrikában hatalmas területeket foglalt el a hadsereg és a tengerésztisztek, akik igen gyakran az 1880-as és az 1890-es évek elejének hivatalos kormánypolitikájától függetlenül – néha azzal ellentétesen – cselekedtek. A nyugaton elfoglalt területek Francia-Nyugat-Afrika néven egyesültek. A francia gyarmatbirodalom területét és lakosságát tekintve a második volt a Brit Birodalom mögött. 1912-ben 10,6 millió km² volt a kiterjedése és 55,5 millió főt számlált.⁵

1900-tól a birodalom már önfinanszírozóvá vált és ahogy Ferry remélte, hatalmas piacot biztosítottak a francia áruk számára. 1902-től a gyarmatokkal való kereskedelem volumene nagyobb volt, mint a Németországgal, Belgiummal és Luxemburggal való együttes kereskedelem. 1903-ban a gyarmatok a francia import 9,4%-át tették ki és az export 13%-át. A gyarmati beruházások megtérülési rátája kimagasló volt. A Francia-Kongóba beruházó vállalatok pl. a háború előtt 25% és 38% közötti profitrátaival számolhattak. Ugyanakkor a gyarmatokról befolyt jövedelem a társadalom szűk rétegének jövedelmét gyarapította.⁶

A gyarmatbirodalom építése egyáltalán nem volt népszerű Franciaországban. Az 1885-ös tonkini expedíció bukása után a nacionalisták Ferry fejét követelték, mondván, hogy a tengerentúli terjeszkedési politika a központi problémáról, Németországról tereli el a figyelmet. Ferry lemondott hivataláról, keserűen panaszolva, hogy a gyarmatosításnak a francia nagyközönség érdeklődésére számot tartó egyetlen aspektusa a hastánc, más nem érdekli őket.⁷ Természetesen a gyarmatosítás rendületlenül folytatódott. A gyarmatbirodalom-építés eszmei alapja nem a nagyhatalmiság kiterjesztése, vagy a társadalmi jólét növelése volt. Ernest Psichari, a filozófus-katona terjesztette a „civilizatorikus misszió” fogalmát, mely szerint Franciaország kulturális kötelességét teljesítve „civilizálja” a „barbár”, „alsóbb rendű” népeket. A gyarmatbirodalom léte a francia társadalomban csak az 1890-es években a ponyvaregényeken és az útleírásokon keresztül kezdett terjedni, népszerűsítve és sajátos bájta adva a birodalmi gondolatnak.⁸

A francia gyarmatbirodalom a brit klasszikus gyarmati rendszertől eltérő szerkezetű volt. Nem komplementer jellegű kereskedelmi kapcsolatokon, hanem javarészt pénzügyi befektetéseken alapult. Sőt, a gyarmati javak lefölözése nagyrészt a francia gyarmatokon kívül zajlott, ide a tengerentúli befektetések csupán 9%-a (!) irányult. A fejlődés magyarázata a francia iparosodás jellegében gyökeredzik. A pénzügyi és az ipari tőke fúziója viszonylag fejletlen volt Franciaországban, a tőke nem nagyon akart hazai iparba befektetni és nem vonzotta a francia bankok által kínált alacsony kamatláb

⁵ THOBIE 1982: 29.

⁶ GIRARDET 1972: 40.

⁷ THOBIE 1982: 34.

⁸ GIRARDET 1972: 68.

sem. Ugyanakkor a francia gazdasági elit 1914-re megközelítőleg 300 milliárd frank összegű megtakarítást halmozott fel. Ez a pénz nagyrészt külföldre áramlott. Körülbelül 10 millió franciának voltak külföldi részvényei, és 1914-ben 45 milliárd frank volt vagy külföldi államkötvényekben vagy magántársaságoknál lekötve.⁹

A francia állam nem volt érzéketlen a francia tengerentúli befektetések politikai előnyeire. Voltak politikusok, pl. a bankár Rouvier, akik nyíltan hirdették, hogy a francia pénzügyi erőt felhasználva politikai és gazdasági nyomást kell más államokra gyakorolni. Iskolapélda erre az Oszmán Birodalom, ahol a költségvetési hiány kétharmadát francia hitelezők vásárolták fel, illetve az állam közigazgatását francia hivatalnokok irányították. Az világháborút megelőző években, a francia ipari lobbij nyomást gyakorolt a kormányra, hogy kötelezze a bankokat nacionalistább hitelpolitika alkalmazására. Nevezetesen, hogy az kaphasson hitelt, aki francia árut – főként hadianyagot – exportál külföldre.¹⁰

A francia pénzügy befektetések kis része irányult a gyarmatokra, volt ahol teljes mértékben hiányzott, főként Fekete-Afrikában és Madagaszkáron. A befektetések mértéke talán Marokkóban volt a legnagyobb, ahol jelen voltak a nagy francia vállalatok, pl. a Schneider, a Banque de Paris et des Pays-Bas (a későbbi Paribas). Másik jó példa a francia gazdasági jelenlétre Indokina, ahol a franciák hatalmas kaucsuk ültetvényeket hoztak létre.¹¹

Nem tudjuk megmondani, hogy a gyarmati jövedelmek pontosan mekkora hatást gyakoroltak a külpolitikára, de nem szabad lebecsülnünk a jelentőségét. Franciaország azonban alapvetően az európai színtér nagyhatalma maradt.

Francia külpolitikai percepciók

1. Németország

Ma hajlamosak vagyunk – főként az európai integráció történetét vizsgálva – a német–francia szembenállást az európai államrendszer történetének egyik alapvető, történeti konfliktusának tekinteni. Mindkét állam a Frank Birodalom felbomlása óta a kontinentális főhatalom szerepét kívánta betölteni, ami óhatatlanul konfliktusokhoz vezetett. Európa legrégebbi és legerősebb törésvonala azonban nem a francia és a német államalakulatok között, hanem a brit–francia ellentétek mentén húzódott. Ennek fényében a német–francia szembenállás viszonylag újnak mondható. 1870 után, a porosz–francia háború katasztrofális veresége, Elzász-Lotaringia elcsatolása, a vereség utáni belső válság, és ennek hatására a Kommün kikiáltása után kezdte meg az „ellenségképből” briteket a németek kiszorítani. Az újonnan egyesült Németország jelentette Franciaország biztonságára a legnagyobb fenyegetést.

Közvetlenül az első világháborút megelőzően a franciák Németországot nem 1870 miatt tartották „örökös ellenségnek”, hanem az 1905-től egyre nyíltabban

⁹ BECKER 1977: 73.

¹⁰ COBB 1988: 129.

¹¹ KEIGER 1983: 48.

megnyilvánuló német „Weltpolitik” miatt. A német világpolitikai, gyarmatépítő törekvések mellett a francia politikai elit egy része folyamatosan napirenden tartotta Franciaország relatív demográfiai és gazdasági hanyatlását a német előrenyomuláshoz képest. A jobboldali sajtó ellenséges, sovíniszta retorikája azt sugallta a külpolitikai döntéshozatal számára, hogy a Németországhoz való nyílt francia közeledés társadalmi ellenállásba ütközne.¹² A kor társadalma ugyanakkor a nacionalista és a revansista körökön kívül nem tartotta a két országot kérlelhetetlen ellenségnek, a társadalom átfogóan nem érezte, hogy az 1870–1871-ben elvesztett területek megérnek egy háborút. 1900-ra a revansizmus iránti lelkesedés hanyatlóban volt. 1870 után sok francia egyszerre érzett aggodalmat a porosz militarizmus, és csodálatot a német oktatás és kultúra iránt. Wagnert a párizsi Opera rendszeresen teltházzal, ünneplő közönség előtt játszotta.¹³

2. Nagy-Britannia

Hagyományosan Nagy-Britannia és nem Németország volt Franciaország első számú „történelmi ellenfele”. Az európai államfejlődés a fő törésvonalat a brit–francia, és nem a német–francia ellentét mentén alakította ki. Ennek ellenére a hagyományos brit–francia ellenségkép egész 1907-ig, három évvel az entente cordiale aláírása utánig jelentős szerepet játszott a francia külpolitika formálásában. Egy esetleges, Nagy-Britannia ellen vívott háború terveit, amely a német semlegességet feltételezte, csak 1907-ben adták fel.¹⁴

A két állam közötti közeledés annak ellenére nehézkes volt, hogy a francia külügyek élére 1898-ban Delcassé került, aki notórius gemanofób lévén a brit–francia közeledést sürgette. A gyarmati versengés azonban szembefordította Párizst Londonnal. A külügyminiszter kinevezése után szinte azonnal Nagy-Britanniával kezdett foglalkozni. Az elhíresült fashodai konfliktus miatt egyáltalán nem volt elképzelhetetlen, hogy Franciaország és Nagy-Britannia nyílt háborúba keveredik egymással.

A konfliktus gyökerei az észak-afrikai területek gyarmatosításáig nyúltak vissza. Gabriel Hanotaux – Delcassé elődje a Quai d’Orsay-n – a gyarmati lobbifolyamatos nyomására gyarmati expanziós politikába kezdett Afrikában. Célja az volt, hogy Egyiptom kérdésében megegyezésre bírja Nagy-Britanniát (a franciák soha nem fogadták el az 1881-es megszállást), valamint, hogy összekösse Franciaország észak-afrikai gyarmatait a kelet-afrikaiakkal. Amikor 1898 júliusában Marchand ezredes hosszas, erőltetett menetelés után elérte a Felső-Nílus folyásánál Fasodát, maroknyi francia csapata Kitchener tábornokkal találta magát szemközt. A feszültség tapintható volt, az ütközet a háború kitörését jelentette volna. Marchand azonban meghajolt a túlerő előtt, és visszavonult. A meghátrálás „ára” az a megállapodás volt, ami később, az 1904-es entente alapját adta. A britek cserében hallgatólagosan elismerték Párizs fennhatóságát Marokkó felett.

¹² POIDEVIN – BARIÉTY 1977: 69–86.

¹³ ANDREW 1968: 55.

¹⁴ KENNEDY 2014: 22.

Franciaországban a nacionalista sajtó „megaláztatásként” mutatta be az incidenst, óriási visszhangot adva a fasodai eseménynek. Maga Delcassé is rövid ideig flörtölt a gondolattal, hogy a britek Egyiptomból való kiűzése érdekében a németekkel fogjon össze.¹⁵ A brit–francia kapcsolatok a búr háború miatt is tovább romlottak, amely erős búr(holland) barát érzelmeket generált a francia sajtóban.

Delcassé csak 1903-tól tekintett Németországra legfőbb ellenfeleként. A gyarmati lobbi azonban megelőzte, és jóval korábban, már Fasoda után arra jutott, hogy ha Franciaország valóban francia birodalmat kíván építeni a Földközi-tenger partjainál, akkor elemi érdeke kiegyezni a britekkel. Ettől kezdve erős nyomást gyakoroltak Delcassé-ra, hogy ismerje el az egyiptomi brit igényeket, cserébe formalizálják a franciák marokkói jelenlétét.¹⁶ 1900-ban az olaszok támogatását már megszerezték, mikor elismerték Olaszország ambícióit Tripoli irányába. Sőt, Olaszország ugyan a hármasszövetség tagja maradt, de 1902-ben titkos megállapodást kötött Franciaországgal, amelyben Róma ígéretet tett, hogy semmilyen Franciaország ellen irányuló agresszív paktumhoz nem csatlakozik.¹⁷

A britek formális támogatását nem lehetett ilyen könnyen megszerezni, mivel Londonnak hosszútávú érdekei voltak Marokkóban. Marokkó ugyanis stratégiai fontos helyet foglalt el Gibraltár és a Földközi-tengeren keresztül a Szezei-csatorna felé vivő útvonal biztonságának szempontjából. London azonban tisztában volt azzal, hogy a „fényes elszigeteltség” külpolitikájának napjai meg vannak számlálva és az európai ügyekbe való közvetlen beavatkozás hosszútávon elkerülhetetlen. Világos jele volt ennek az „entente cordiale”. 1904-ben Paul Cambon a londoni francia nagykövetség ajánlatát követően VII. Eduárd és Loubet elnök kölcsönös hivatalos látogatást tettek egymás országaiban, és megkötötték azt a szívélyes szövetséget, amely megoldotta a Franciaország és Nagy-Britannia között feszülő nagyobb gyarmati kérdéseket. A megállapodás egyrészt szabad kezet adott Delcassé-nak, hogy a gyarmati lobbi által oly hön áhított „előrenyomulási politikát” folytassa Marokkóban, Nagy-Britannia elismerte, hogy Marokkóban a béke fenntartása Franciaország feladata. Másrészt Franciaország beleegyezett, hogy „nem gátolja” a brit tevékenységet Egyiptomban. Németország nem fogadta el a megállapodást és azt kérte, hogy Marokkó maradjon „nemzetközi kérdés”. Franciaország nem volt felkészülve a háborúra, így meghátrált.

Birodalomépítés és biztonságpolitikai fenyegetés

A háború közvetlen okait az európai szövetségi rendszerekben találjuk. Az európai államok konfliktusai a gyarmati versenyfutáson keresztül „globalizálódtak”. Marokkó, és az észak-afrikai térség a francia biztonság biztosítása szempontjából kulcsfontosságú volt Párizs számára. Hagyományosan a Marseille-i partokat a Földközi-tenger túlpártjáról, a magreb térségből védték meg, nem véletlen, hogy a francia flotta (La Royale) délen, Toulon-nál állomásozott. Így a francia geopolitika számára

¹⁵ ANDREW 1968: 148.

¹⁶ ANDREW –KANYA-FORSTNER 1971: 116.

¹⁷ MILZA 1981: 1115.

elengedhetetlen volt, hogy az észak-afrikai területekre más európai állam ne tehesse rá a kezét.

A déli sebezhető pontok

A francia előrenyomulási politika első lépése az volt, hogy Párizs felvásárolta a marokkói államadósságot, megszerezve ezzel a terület pénzügyi irányítását. A következő lépésben megismételték az 1881-es tunéziai stratégiát, és szinte titokban kikiáltották a protektorátust. A francia stratégia sikere és gyorsasága szinte kiprovokálta a német beavatkozást. A „Kaiser” 1905 márciusában Tangier partjainál behatolt a marokkói területekre. Németország egyrészt a szultán függetlenségét, másrészt a marokkói német érdekek elismerését követelte, illetve hogy a „marokkói kérdést” nemzetközi konferencián vitassák meg. Delcassé elítélte a „német agressziót és megfélemlítést”, ahogy ő, illetve a francia sajtó következetesen emlegette a német lépéseket.¹⁸ A francia képviselőház (amelynek Delcassé elszigetelt és népszerűtlen tagja volt) nem támogatta a külügyminisztert. Rouvier miniszterelnök pedig arra a következtetésre jutott, hogy ha a németekkel tárgyalásokat akar kezdeni, nincs más választása, és Delcassé-t menesztenie kell.

A nacionalisták és a gyarmati lobbis ismét vesztesnek érezték magukat. Az 1906-ban Algeciras-ban összehívott nemzetközi konferencia azonban inkább a német reményeket hiúsította meg, mint a franciákat. Marokkót nemzetközi garanciák alá helyezték, de a gyakorlatban a francia befolyás érvényesült. 1906-ban Spanyolország és Franciaország arra kényszerítette a szultánt, hogy engedje át a rendőrség irányítását az összes marokkói tengerparti városban. Delcassé-nak azonban mennie kellett, és Franciaország nem hirdethette ki a protektorátust, de a marokkói válság Holstein és Bülow reményeivel ellentétben nem bontotta fel a brit–francia „szívélyes szövetséget”. Az entente megerősödött, és a német ambíciók iránti gyanakvás tovább nőtt.

Franciaországot és Németországot az első marokkói válság nem tette ellenségeké. Az új berlini nagykövet, Jules Cambon, akit 1907 januárjában neveztek ki, keményen dolgozott a közeledésen, bár a külügyminisztérium fanatikusan germanofób tisztségviselői mindent megtettek, hogy szabotálják a munkáját.¹⁹ Az 1909 februárjában Marokkó kérdésében létrejött francia–német egyezményben Németország elismerte a francia érdekek elsőségét, de jogot formált a terület gazdasági kiaknázására. Marokkó továbbra is a nemzetközi feszültségek egyik gócpontja maradt, és a feszültség inkább a francia, mint a német akciók miatt nőtt.²⁰

A német és a brit orientáció együttes érvényesülése

1910 második félvétől orientációváltás állt be a francia külpolitikában. A külpolitikai döntéshozatal ekkor már nem a gyenge technokrata külügyminiszterek (Pichon és Cruppi), hanem az erős állandó tisztségviselői kar irányítása alatt állt. 1910-ben az

¹⁸ ANDREW 1968: 206.

¹⁹ WILLIAMSON 2008: 24–33.

²⁰ ALLAIN 1976: 10.

1906-os és az 1909-es egyezményeket felrúgva a francia politika Marokkó katonai megszállása mellett tette le a voksát.

A szultán elleni felkelés utáni rend helyreállításának hamis ürügye alatt (aki egyáltalán nem kért az új adók ellen kitört felkelés leverésére francia segítséget, mint ahogy a franciák állították) 1911. április 27-én francia csapatok vonultak be Fez városába, majd tovább az ország belsejébe. A német külügyminiszter, Kinderlen-Wächter drasztikus válaszlépés mellett döntött. A „Panther” őrhajót Agadírba küldte, hogy nyomatékokat adjon a német követeléseknek. A követelések középpontjában az állt, hogy a franciák kárpótolják a németeket Francia-Kongóban. Kevésbé ismert, hogy a válaszlépést Joseph Caillaux, a francia pénzügyminiszter javasolta a külügyminisztérium háta mögött folytatott titkos tárgyalásokon.²¹

A francia revansista, nacionalista körök a „Panther” megjelenését provokációként értékelték. A háború veszélye olyannyira valóságos volt, hogy Nagy-Britannia – a Lloyd George pénzügyminiszter 1911. július 21-én tartott beszédéből ítélve – nemcsak a német akció francia interpretációját osztotta, hanem késznek mutatkozott Franciaországnak fegyveres segítséget is nyújtani. A britek határozott kiállása a franciák mellett lelohasztotta a konfliktust. Mind Németországban, mind Franciaországban voltak, akik a háború helyett a tárgyalást részesítették előnyben. Az új francia miniszterelnök, Joseph Caillaux is osztotta ezt a nézetet. Caillaux hamar ráébredt, hogy a francia sereg nem nyerheti meg a németek elleni háborút, illetve, hogy orosz szövetségeseik Marokkót nem tekintik olyan konfliktusnak, ami miatt mozgósítania illene. Technokrata külügyminisztere, Justin de Selves háta mögött tárgyalva Caillaux megállapodott abban, hogy átengedi Francia-Kongó egy részét és garantálja a német gazdasági érdekek elismerését Marokkóban, ha cserében a németek belemennek a francia protektorátus kikiáltásába. A megállapodás idő előtt nyilvánosságra került, és a gyarmati lobb, illetve a francia nacionalista erők mind a parlamenten belül, mind kívül ösztönöztek zúdítottak Caillaux-ra. Marokkóban felkelés tört ki, a franciák 70.000 fős sereget vezényeltek ki, hogy annak vessen véget.²² Marokkó elfoglalásával Afrika egyetlen része sem maradt nyitva a gyarmatosítás számára: nem volt több hely, amellyel meg lehetett volna vásárolni Németország gyarmati követeléseit. A francia képviselőház megszavazta ugyan az 1911. novemberi német francia megállapodást, de a szenátus – amit inkább Caillaux módszere, mint a politikája zavart – 1912 januárjában lemondásra kényszerítette a miniszterelnököt.²³

A francia külpolitikai lépések a háború szélére sodorták Európát, de a világháborút a gyarmatok feletti osztozkodás, a területi kompenzáció még elhárította. A nagy világégést azonban csak elodázta. 1911 után egyre többen – többek között az új francia miniszterelnök, Raymond Poincaré is – így gondolta. Az európai problémákat területi kompenzáció híján Európában kellett megoldani.

²¹ ALLAIN 1976: 48–67.

²² BECKER 1977: 135.

²³ ALLAIN 1976: 45.

A külpolitika felértékelődése: az orosz szövetség

A külügyi döntéshozatal centralizálására Poincaré alatt került ismét sor. 1912 januárjában Caillaux-t a Lotaringiai születésű Poincaré váltotta, aki számára az „elvesztett tartományok” visszaszerzése fontos volt. Poincaré – főként miniszterelnökké választása után – nagy hangsúlyt helyezett a külügyek irányítására, és az önálló külpolitikát folytató tisztségviselők hatalmának visszafogására. Éppen ezért technokrata külügyminisztereket nevezett ki, és módszeresen megnyirbálta az ebből a szempontból túl aktív nagykövetek, tisztségviselők hatalmát.

Poincaré egyik nagy problémája a külügyek primátusának megerősítése volt. A francia társadalom nem érezte a közelgő háború veszélyének súlyát. A sűrűsödő nemzetközi feszültségek közepette a nacionalista körökön kívül mindenkit sokkal jobban érdekelték a belügyek. A nacionalizmus és a nacionalista körök újjáéledése részben a belső hatalmi harcok terméke volt. Poincaré látóterének középpontjában – főleg Agadir után – a nemzetközi ügyek álltak.²⁴ A német agresszió önmagában nem aggasztotta, amiatt aggódott, hogy Oroszország Marokkó kérdésében vonakodott a franciákat támogatni. Poincaré számára az orosz szövetség a francia biztonság egyik elsődleges sarokköve volt. Az együttműködés megerősítésében külső tényező, a német külpolitikai fordulat segítette. Bismarck – egy esetleges kétfrontos háborútól tartva – óvatosan kerülte a konfliktust Oroszországgal, de 1890-es távozása után a két állam bilaterális kapcsolatai romlani kezdtek. A Balkán a 19. században frissen függetlenedett, kisállamai, Bulgária, Románia, Görögország, Szerbia és Montenegró kerültek a konfliktusok középpontjába. Szerbia és más területek Oroszország befolyási övezetébe tartoztak. Bosznia-Hercegovina az Osztrák–Magyar Monarchiába, ami folyamatos feszültséget jelentett Oroszország és Ausztria–Magyarország között.

Poincaré nem volt háborús uszító. Nem tervezte, hogy visszafoglalja Elzászt vagy a szülőföldjét, Lotaringiát.²⁵ Agadir után azonban egyre kevesebb reményt fűzött a tartós európai békéhez. Nem akarta háborút, de ha a háború elkerülhetetlen, akkor nem akarta, hogy Franciaország akár diplomáciailag, akár katonailag felkészületlen legyen. Legnagyobb félelme az volt, hogy a válság óráiban Franciaország egyedül áll majd a németekkel szemben. Ezért ragaszkodott teljes erővel az orosz szövetséghez, és ellenezte kitartóan, hogy a hármasszövetség (Németország, Osztrák–Magyar Monarchia és Olaszország) és az antant (Oroszország, Franciaország és Nagy-Britannia) szövetségi rendszere fellazuljon.

²⁴ BECKER 1977: 15.

²⁵ WILLIAMSON 2008: 108.

A bismarcki szövetségi rendszerek átalakulása során a veszély fennállt. Az 1890-es évek elején Németország szövetséget kötött az Osztrák–Magyar Monarchiával Oroszország ellen, ezzel Franciaország karjaiba kergette Oroszországot. A fordulatot az 1893/1894-es titkos megállapodások jelezték. Szimbolikus jelentősége volt a cár 1896-os párizsi látogatásának, mikor lefektette a III. Sándor híd alapjait, a bilaterális kapcsolatokat szimbolikusan is megerősítve. Francia részről a szövetség gerincét a francia polgárság nagyarányú befektetései jelentették. A franciák a vezető lapok pénzügyi szakértői véleményére alapozva felvásárolták az orosz államkötvényeket. A közzélekedés és az újságírók szerint a befektetések olyan biztosak voltak, mint az arany. Amikor 1917-ben a bolsevikok nyilvánosságra hozták az külügyminisztérium archívumából a titkos szerződéseket és egyéb okmányokat, kiderült, hogy az újságírók közül sokan a cári vagy a francia titkosszolgálat zsoldjában álltak.²⁶

Az orosz szövetségnek négy nagy következménye lett a francia és az európai külpolitikára nézve.²⁷ Először is Németország és Franciaország támogatását élvezve az Osztrák–Magyar Monarchia és Oroszország kölcsönösen azt érezték, hogy szabad kezet kaptak a Balkánon. Másodszor Franciaország feltételezte, hogy revansot vehet Németországon, mert Oroszország támogatná őt. Harmadszor Németország harapófogóba került, egy esetleges háború esetén két fronton is fenyegették. A feltételezések egyenes következményeként a német vezérkar elkészítette a Schlieffen-tervet, amely Franciaország gyors lerohanását irányozta elő. A gyorsaság megkívánta, hogy Belgiumon keresztül rohanják le a franciákat, Párizs még azelőtt körülzárva, mielőtt a lassú orosz sereget mobilizálnák.

A külügyi irányítás visszaszerzésének első lépése a miniszteri tekintély helyreállítása volt a Quai d'Orsay-n, majd a független gondolkodású nagykövetek, mint Jules Cambon vagy Barrère kezdeményezéseinek megfigyelése. Cambon és Barrère is komoly lépéseket tettek a francia–német és a francia–olasz közeledésért, a feszültségek csillapításáért. Poincaré a francia elszigetelődés lehetősége miatt nem kívánt szemet hunyni a nagykövetek tevékenysége felett. Komoly fejfájást okozott számára az 1912-es Haldene-misszió, amely a brit–német közeledés lehetőségét vetette fel. Sir Francis Bertie, a franciaországi brit nagykövet időben értesítette Poincaré-t, aki megtámadta a kezdeményezést.²⁸

Poincaré biztonságpolitikájának alapja – ahogy már láttuk – az orosz szövetség volt. Az oroszok miatt félt „flörtölni” az olaszokkal.²⁹ Központi kérdés volt nála a Bismarck által létrehozott, régi Dreikaiserbund felélesztésének minden áron való megakadályozása. Az oroszok közeledése az Osztrák–Magyar Monarchiához ezt az utat nyithatta volna meg. 1912-ben személyesen utazott Szentpétervárra, hogy megerősítse a francia–orosz kapcsolatokat. Nem akart ő bírálni Oroszországnak – valójában mindent megtett amit tudott, hogy visszatartsa az oroszokat – de kétségtelen, hogy hatalmi egyensúly-konceptiója veszélyesebb helyé tette Európát, és mind jobban a háború szélére taszította a kontinenst.

²⁶ GIRAULT 1999: 206–245.

²⁷ POIDEVIN –BARIÉTY 1977: 158–159.

²⁸ KENNEDY 2014: 58–73.

²⁹ MILZA 1981: 896–908.

Katonai értelemben Poincaré azonosult a francia vezérkar által támogatott átfogó offenzíva stratégiájával, amelyet 1911 augusztusában az új vezérkari főnök, Joffre tábornok ismertetett. Ez volt az ún. 17-es Terv. Támogatta, hogy a sorkatonai szolgálat idejét emeljék fel három évre, annak ellenére, hogy a kétéves szolgálatot csak 1905-ben vezették be. A sorkatonai szolgálat idejének megnövelése és annak jelentősége a katonai képességek összehasonlításával érthető meg. Az 1905-ös törvény előírásai szerint a tartalékosok erős kiképzést kellett volna kapjanak, de 1912-re a vezérkar már tisztában volt vele, hogy a katonák képzése – főleg a tartalékosoknál – nem felel meg a kívánalmaknak. 1913 februárjában és márciusában – még azelőtt, hogy a német hadsereg ismét létszámot emelt – a francia hadvezetés megszerezte Briand miniszterelnök és Poincaré köztársasági elnök támogatását a sorkatonai szolgálat időtartamának megemeléséhez. Amikor a németek a nemzetközi feszültségek sűrűsödésére létszámemeléssel reagáltak, nyilvánvaló lett a francia és a német katonai képességek különbsége. A német hadsereg létszáma megközelítőleg 850.000 főre bővült, miközben Franciaországnak összesen 490.000 katonája volt. A sorkatonai szolgálatot meghosszabbításával Franciaországnak már 750.000 fős lett a hadserege. A szocialisták és a radikálisok Caillaux vezette szárnya a „három éves törvény” ellen kampányolt, amelynek tetőpontja az 1913. május 25-én tartott tüntetés volt, amelyen 150.000-en vettek részt. A képviselőház azonban 1913. július 19-én megszavazta a törvényt. A szocialista kampány nem volt eredménytelen. Elérték, hogy a kormány új jövedelemadót vezessen be, ezzel lényegében a három éves törvény költségeit a tehetősek fizették. 1914-től ezt a jövedelemadót az 5.000 frank feletti jövedelmekre vetették ki, ami jóval az átlagkereset feletti jövedelmet jelentett.³⁰ A háború előestéjén a „17-es Terv” Elzász-Lotaringián keresztül akart csapást mérni Németországra. Joffre szívesebben támadott volna Belgiumon keresztül, de a belga semlegesség megsértése elfogadhatatlan volt a francia politikai vezetés és a brit kormány számára is.

1914-ben a francia társadalom nem készült háborúra. Azokat a geopolitikai és stratégiai érveket, amelyek Franciaország számára egy esetleges offenzívát tartottak előnyösnek nem lehetett a nagyközönség előtt megvitatni. Nem csak azért, hogy a tervek ne jussanak az ellenfél tudomására, vagy mert a republikánus érzékenységet sérthette volna az offenzív háború, hanem azért, mert az első világháború előtt a diplomácia nem így működött. A közvélemény szerepe majd csak a tömegpolitika kialakulásával válik fontossá. Az új évszázad hajnalán a háború a küszöbön állt. Akik követték a külvilág eseményeit, azok jó része úgy gondolta, hogy ugyanolyan rövid lesz, mint a francia–porosz háború volt. Mások – közöttük a francia szocialista párt megalapítója, Jean Jaurès – látták, hogy a technológiai fejlődés pusztítóbb háborúvá teszi. A közvélemény többségéhez úgy jutott el a háború lehetősége, hogy Jaurès az 1914 előtti évet háborúellenes kampány szervezésével töltötte. A francia társadalom hétköznapijaiban azonban még így sem szivárgott be igazán egy esetleges háború lehetősége. Sőt, még 1914 elején is jópár jel a német–francia kapcsolatok javulására utalt. Januárban Poincaré elfogadta a német nagykövetség vacsorameghívását, és

³⁰ KRUMEICH 1984.

februárban megegyeztek a Konstantinápoly–Bagdad vasútvonal közös finanszírozásáról.³¹

Franciaország 1914 májusában, közvetlenül a háború előtt kormányváltás előtt állt. A parlamenti választásokon a szocialisták 102 helyet szereztek meg, a független szocialisták 30-at és Caillaux radikálisai 136-ot, így a baloldal együttesen 268 mandátumot tudhatott magáénak a 600 helyből.³² A választási eredmények alapján úgy látszott, hogy az 1902-es baloldali blokk megismétlődik, Caillaux miniszterelnök lesz, Jaurès pedig külügyminiszter. Ismerve Jaurès háború ellenes tevékenységét, a választási eredmények a francia külpolitika fordulatát hozhatták volna el. Ám nem így történt. Caillaux a korai bulvársajtó áldozatává vált. Július túlnyomó részében a francia közvéleményt nem az osztrák trónörökös, Ferenc Ferdinánd és feleségének Sarajevóban történt meggyilkolása (június 28.) által elindított eseménysorozat foglalkoztatta, hanem Mme Caillaux tárgyalása. Caillaux volt felesége eljuttatta szerelmes leveleit a sajtónak, Caillaux akkori felesége pedig – hogy megakadályozza a levelek nyilvánosságra hozatalát – 1914. március 17-én bement a *Figaro* szerkesztőségébe, és lelőtte a főszerkesztőt. A sarajevói merénylet napján hozta meg a bíróság Mme Caillaux ügyében az ítéletet. A hölgyet felmentették. A párizsi esti újságok nem a háború, hanem az ítélet lázában égtek. Hogy mi történt egy távoli országban a Habsburg trónörökössel, nem tartott különösebb érdeklődésre számot, így címlapra sem kerülhetett.³³

A botrány miatt Caillaux nem alakíthatott kormányt. Poincaré hosszas nyomást gyakorolt a képviselőházra, hogy az ő a politikai középre mozdult jelöltjét, René Vivianit fogadják el a kormányfői posztra. Viviani névlegesen baloldali kormánya lett az a kormány, amelynek szembe kellett néznie a Balkánról jövő robbanással. Július 15-én Poincaré és Viviani Oroszországba és Skandináviába látogatott, jelezve, hogy tudják, a háború ekkor már elkerülhetetlen volt.

Németország támogatást ígért az Osztrák–Magyar Monarchiának, amely 1914. július 23-án ultimátumot nyújtott át Szerbiának. Csak ekkor értették meg az emberek, hogy valószínűleg háború lesz. Szerbia minden pontot elfogadott, kivéve azt, hogy az osztrák–magyar rendőrség vezesse a gyilkosság ügyében a nyomozást, amelyet Szerbia a Nemzetközi Bíróság elé akart vinni döntőbíráskodásra. Az Osztrák–Magyar Monarchia ennek ellenére 1914. július 28-án hadat üzent. Másnap Oroszország elrendelte a hadsereg mozgósítását.

A háború ugyan nem a franciák, hanem a Szerbia miatti orosz és osztrák hajthatatlanság miatt tört ki, illetve mivel a németek kihasználva a válságot, Nagy-Britannia és Franciaország számára elfogadhatatlan, új erőegyensúlyt akartak Európában létrehozni. Mivel a német offenzíva Franciaország lerombolását és a belga semlegesség megsértését jelentette, Franciaország saját háborús részvételét a német agresszióval szembeni legitim önvédelemként kommunikálhatta. Franciaország azonban nem egyszerű áldozat volt. Meghatározó szerepet játszott abban, hogy a háború általános háború lett. Sem Paléologue, a moszkvai nagykövet, sem Poincaré

³¹ POIDEVIN – BARIÉTY 1977: 173.

³² COBB 1988: 140.

³³ HAYNE 1993: 215–236.

(ebben az időszakban Viviani alkalmatlansága miatt ő volt a francia politika valódi irányítója) nem tartotta vissza Oroszországot, hogy Szerbiát háborús ürügyként használja, vagy hogy aktiválja a szövetséget.

A háborús láz egyre nőtt. Belgium visszautasította azt a német ultimátumot, amelyben a csapatok áthaladását kérték, így Németország hadat üzent Belgiumnak és Franciaországnak. Franciaország 1914. augusztus 3-án üzent hadat Németországnak. Nagy-Britannia is ultimátumot küldött a németeknek: ha Németország megsérti a belga semlegességet, Nagy-Britannia hadat üzen. Másnap, 1914. augusztus 14-én Németország lerohanta Belgiumot és Nagy-Britannia ígéretéhez híven hadat üzent Németországnak.

Franciaországban 1914. augusztus 26-án minden politikai áramlat képviselője csatlakozott a kormányhoz, hogy nemzeti egységkormányt (union sacrée) alakítsanak. Az egység valóban létrejött. Mindenki megdöbbenésére, a hajthatatlan szocialista, Jules Guesde tárca nélküli miniszter lett. A kommunista szakszervezet, a CGT vezetője, Léon Jouhaux Párizs érsekének oldalán csatlakozott a nemzetbiztonsági tanácshoz.

Hivatkozott irodalom

- ALLAIN, J.C.: *Agadir 1911, une crise impérialiste en Europe pour la conquête du Maroc*. [1. köt.] Publication de la Sorbonne, Párizs, 1976, ISBN-10: 2859440046
- ANDREW, C.: *Théophile Delcassé and the Making of the Entente Cordiale: A Reappraisal of French Foreign Policy 1898-1905*. Macmillan: St. Martin's Press, London, 1968. ISBN-13: 978-0333060957
- ANDREW, C.M. – KANYA-FORSTNER, C.S.: *The French „Colonial Party”: its Composition, Aims and Influence, 1885-1914*. In: *The Historical Journal*, 1971. 14. évf. 1. szám. 99–128.
- BARRACLOUGH, G.: *From Agadir to Armageddon: Anatomy of a Crisis*. Littlehampton Book Services Ltd., London, 1982. ISBN-13: 978-0297781745
- BECKER, J.J.: *1914: Comment les Français sont entrés dans la guerre?* Sciences-Po (les Presses), Párizs, 1977. ISBN: 2-7246-0396-6
- COBB, R.C.: *France and the Coming of War*. In: R.J.W. EVANS – H. POGGE VON STRANDEMANN (szerk.) *The Coming of the First World War*. Oxford University Press, Oxford, 1988. 125–144. ISBN 0-19-822841-4
- GIRARDET, R.: *L'idée coloniale en France de 1871 à 1962*. Hachette, Párizs, 1972. ISBN-13: 978-2012792500
- GIRAULT, R.: *Emprunts russes et investissements français en Russie 1887-1914. (Histoire économique et financière de la France)*. Comité pour l'histoire économique et financière de la France, Párizs, 1999. ISBN-13: 978-2110909459
- HAYNE, M.B.: *The French Foreign Office and the Origins of the First World War, 1898–1914*. Clarendon Press, Oxford, 1993. ISBN: 978-0-19-820270
- KEIGER, J.F.V.: *France and the Origin of the First World War.*, Macmillan Press, London, 1983. ISBN 0-333-28551-4

- KENNEDY, P.M. (szerk.): *The War Plans of the Great Powers 1880-1914*. Routledge, London, 2014. ISBN-13: 978-0049400566. 75–98, 99–117.
- KRUMEICH, G.: *Armements and Politics in France on the Eve of the First World War: the Introduction of Three Year Conscription 1913-1914*. Berg Publisher, Leamington Spa, 1984. ISBN-13: 978-0907582151
- MILZA, P.: *Français et Italiens à la fin du XIXe siècle: aux origins du rapprochement franco-italien de 1900-1902*. [2. köt.] École Française de Rome, Róma, 1981.
- POIDEVIN, R. – BARIÉTY, J.: *Les relations franco-allemandes 1815-1975*. A. Colin, Párizs, 1977. ASIN: B0000E8ITX
- POIDEVIN, R.: *Les relations économiques et financières entre la France et l'Allemagne de 1898–1914*. A. Colin, Párizs, 1969.
- THOBIE, J.: *La France impériale 1880–1914*. Mégreils, Párizs, 1982. ISBN-13: 978-2866100087
- WILLIAMSON, S.R.: *The Politics of Grand Strategy: Britain and France Prepare for War, 1904-1914*. ACLS Humanities E-Book, 2008. ISBN-13: 978-1597404051

(A dolgozat a Budapesti Corvinus Egyetemen 2014. szeptember 18-án, az első világháború kezdetének 100 éves évfordulója alkalmából megrendezett *Geopolitikai játszmák: az első világháború* c. konferencián elhangzott előadás bővített változata.)